

Кадыр уулу Жакшылык
Кыргыз-Түрк “Манас” университети, Коомдук илимдер институтунун магистранты
Кадыр уулу Жакшылык
Магистрант Института социальных наук, Кыргызско-Турецкий университет “Манас”,
Kadyr uulu Zhakshylyk
Kyrgyz-Turkish Manas university, Master's student at the Institute of Social Sciences

**КЫРГЫЗ ЭЛИТАСЫНЫН САЯСИЙ ЖАНА ТАРЫХЫЙ РОЛУ
(XIX К. ОРТОСУ-XX К. БАШЫ)**

**ПОЛИТИЧЕСКАЯ И ИСТОРИЧЕСКАЯ РОЛЬ КЫРГЫЗСКОЙ ЭЛИТЫ
(СЕРЕДИНА XIX - НАЧАЛО XX ВВ.)**

**THE POLITICAL AND HISTORICAL ROLE OF THE KYRGYZ ELITE
(MID-19TH - EARLY 20TH CENTURIES)**

Аннотация: XIX к. Орто Азия жана анын ичинде кыргыз элинин тарыхындагы эң чоң тарыхый өзгөрүүлөр болуп өткөн кылым. Бул доордо Россия империясы жана Улуу Британия ортосунда Орто Азия үчүн күрөш б.а. *Чоң оюн* (Big game) аттуу геосаясий оюн орун алган. Натыйжада Россия империясы бүтүндөй Орто Азия анын ичинде кыргыздарды да өзүнө каратууга жетишти. Кылымдар бою келе жаткан көчмөн иерархиясынын ордуна Россия администрациясы бийлик жүргүзө баштады. Бул чакан макалада ушул саясий өзгөрүүлөр доорундагы кыргыз элитасы б.а. башкаруучу топтун саясий жана тарыхый орду каралат. Өзгөчө манап институтуна көңүл бөлүнөт.

Аннотация: XIX в. стал величайшим историческим поворотом в истории Центральной Азии, в том числе киргизского народа. В этот период развернулась борьба между Российской империей и Великобританией за Среднюю Азию, иначе говоря, получило место геополитическая игра под названием «Большая игра» (Big game). В результате Российская империя покорила всю Среднюю Азию, в том числе и киргизов. На смену многовековой кочевой иерархии пришла российская администрация, которая начала свое правление. В этой короткой статье рассматривается кыргызская элита в эпоху политических перемен, т.е. политическое и историческое место правящей группы. Особое внимание уделяется институту манапов.

Abstract: XIX century became the greatest historical change in the history of Central Asia, including the Kyrgyz people. During this period, a war unfolded between the Russian Empire and Great Britain for Central Asia, in other words, a geopolitical game called “the Big game” took place. As a result, the Russian Empire conquered all of Central Asia, including the Kyrgyz. The centuries-old nomadic hierarchy was replaced by the Russian administration, which began its reign. This short

article examines the Kyrgyz elite in an era of political change, i.e. the political and historical place of the ruling group. Particular attention is paid to the institution of manap.

Ачкыч сөздөр: Россия империясы, кыргыз, элита, манап, бий, бай.

Ключевые слова: Российская империя, кыргыз, элита, манап, бий, бай (богатый).

Key words: Russian Empire, Kyrgyz, elite, manap, biy, bai (rich).

“Элита” термини өз башатын латын тилиндеги *eligere* – тандоо деген сөздөн алат; ал эми азыркы адабияттарда болсо француз тилиндеги *elite* – мыкты, тандалган, тандалма деген маанилери менен айтылып келет. XVII кылымдан баштап элита сөзү эң мыкты сапаттагы товарларды көргөзүү үчүн колдонула баштаган. XIX кылымда болсо генетика жана селекция тармагында кенири колдонула баштады, ошол эле кылымдын акыркы чейрегинде болсо В. Парето бул сөздү социологияда колдонду. Ошентип коомдук илимде “элита” сөзү пайда болду. Батыш өлкөлөрүндө атайын *элитология* деген илимий тармак өткөн кылымдан бери эле бар. Бул илимий тармак аркылуу коомдо элита катмары кандайча пайда болот жана коомго кандай таасир этээрин түшүнүүгө болот. Бирок, Кыргызстанда жана постсоветтик өлкөлөрдө бул илимий тармак өзүнчө тармак катары өнүгө элек. “Батыштын классикалык элита түшүнүгүнө биздин ошол кездеги т.а. XIX кылымдагы эл жакшыларын да кошууга мүмкүнбү?” - деген суроо жаралат.

Ал эми аталган доордо кыргыздар арасында өзгөчө түндүк аймакта манап жана бий институтунда бийлик болгондугун байкайбыз. Манапчылык институту качан пайда болгону бүгүнкү күнгө чейин тартышылып келген маселе. Бирок, көпчүлүк окумуштуулар бул институтту болжол менен XIX кылымдын орто ченинен XX кылымдын 30-жылдарына чейин Кыргызстандын түндүгүнөн орун алган оң канаттын уруулары болгон сарыбагыш, бугу, саяк, черик, тынымсейит, жедигер, чоңбагыш, солтолор арасында жашап келгенин баса белгилешет. Манаптар туурасында маалыматты эң алгачкылардан болуп биз Россия падышачылыгына кызмат өтөгөн аскер адамдарынан, саякатчыларынан жана ориенталисттеринин эмгектеринен кездештире алабыз. Бул максатта өзгөчө орунду расмий каттар чоң роль ойнойт. Ошондой документтердин бири 1844-жылдын аягында бугу уруусунун башчысы Боромбай Бекмурат уулуна жөнөтүлгөн кат [2, 246-б.]. Ошол каттан эң алгач “манап” терминин титул катары көрө алабыз.

Манаптар туурасында маалыматтардын көпчүлүгүн орус адабияттарынан кездештиребиз. Маселен, эң алгачкы жана кененирээк маалыматты Ч.Ч. Валихановдун эмгегинен кездештирүүгө мүмкүн. Ал XIX кылымдын экинчи жарымында Кыргызстан аймагына эки жолу аскердик-илимий экспедициянын мүчөсү болуп, кыргыз элине тиешелүү баалуу этнографиялык маалыматтарды калтырып кеткен. Ошол маалыматтары арасында

“манапчылык” маселеси туурасында кеп болуп, ал өз мезгилинде кыргыз манаптарынын ордун жана деңгээлин казак султандары менен салыштырып өткөн. Ал эми манаптарга берген мүнөздөмөсү төмөндөгүчө: “ манаптар булар каардуу башкаруучулар болуп, калкына зулум көргөзгөндөр” [1, 38-б.]. Ал эми манап терминин келип чыгышын сарыбагыштардагы Манап бий менен байланыштырат, ал каардуу башкаруучу болуп башка уруу башчыларына жаккандыктан, кыргыз уруу башчылары өзүн “манап” атай баштаганын айтып өткөн. Экспедиция мезгилинде ал ошол доордо жашап жаткан кээбир манаптарды атап өткөн. Алар: сарыбагыштан- Ормон, солтодон- Жаңгарач, бугудан- Боромбай.

Бул маселеге бир гана орус тарыхнаама өкүлдөрү эмес жергиликтүү тарыхнаама өкүлдөрү болгон, алгачкы кыргыз тарыхчылары катары таанылган Белек Солтоноев менен Осмонаалы Сыдык уулуну дагы кайрылышкан [4,5]. Алардын ичинде өзгөчө Б. Солтоноев манап темасына кеңири токтолуп терминдин этимологиясына басым жасаган. Ал “манап” терминин Дөөлөс баатырдын уулу Манап бий менен байланыштырат. Ошондой эле эмне үчүн Манап аты берилгени боюнча бир канча варианттарды айтып өткөн. Маалыматтарды болсо эл оозундагы жөө-жомок жана икаялардан алганы көрүнүп турат [4, 24-б.]. Манап терминин эң биринчилерден болуп Б. Солтоноев арабдардагы ысым менен байланыштырган. Мукамбет пайгамбардын аталарынын бири “Абдулманак” ысымын алып жүргөн, кийин ошол ысымдагы “манак” сөзү кыргыздарга “манап” формасында өткөнүн жазат [4, 113-б.].

XIX кылымдын орто ченинде кыргыз коомундагы жогорку социалдык абалга ээ болгон тап бул манаптар. Бирок, азыркы мезгилде да, алардын коомдун жашоосуна канчалык даражада таасир тийгизгендиги, ээлеген орду, функционалдык өзгөчөлүктөрү талаш болуп келе жаткан маселе. Ошондой эле “Манаптар менен бийлердин ортосунда канчалык айрымачылык бар?”- деген суроо такталбастан калууда.

Манаптарды тап катары аныктоо үчүн, өз мезгилинде бул маселеге кайрылган окумуштуулар, аларды казактын султандары, орустардын князьдары менен салыштырып өткөндүгү маалым. Манапчылык институт катары өзүнүн калыптануу жолунда бир катар тепкичтерди өткөндүгүн, өз ара иерархияга бөлүнгөндүгүн жана кыргыз коомундагы мамилелерди жөнгө салып тургандыгын тарыхый документалдуу материалдардан биле алабыз.

Манаптардын функционалдык өзгөчөлүктөрүн аныктоодон мурда биринчи кезекте манапчылык институтунун ички структурасы жана алардын түрлөрү каралат. Манаптар өз ара иерархиялык бөлүнүүгө ээ болгондугу белгилүү. Алар бир канча топко бөлүнүшөт:

1) *Чоң Манап (Ага манап)*- бир чоң уруулук конфедерациянын башында болуп, ага уруунун ичиндеги кичине манаптар баш ийип турушкан.

2) *Чынжырлуу-манап* – деп манапчылык атадан балага өткөндөрдү аташкан. Көпчүлүк учурда бул чоң манаптар арасында болгон көрүнүш эле. Мисал катары Сарыбагыш уруусун алсак болот. Бул уруунун чоң манабы болгон Ормон өлгөндөн кийин анын ордун баласы Үмөтаалы ээлеген [3, 13-б.].

3) *Кичине- манап*-чоң манаптын башкаруусу алдында анын тууган уруктарынан дайындалган. Негизинен алардын башкаруусу алдында 100 түтүнгө чейин эли болгон [6, 121-б.].

4) *Чала-манап* же болбосо кургак манап деп – кичине уруунун же уруктун башында тургандарды аташкан. Негизинен чала манаптар атайы дайындалган, ал титулун укумдан тукумка калтырууга укугу болгон эмес жана чоң манаптан түздөн түз көз каранды болушкан.

5) *Чолок-манап*-манаптардын иерархиялык тепкичинде эң төмөндө тургандардын бири. Алар манаптарга тиешелүү баардык сапаттарга ээ болушкан эмес жана тийиштүү талаптарга жооп бербегендиктен аларды кемсинтүүчү ат - “Чолок” манап деп аташкан.

6) *Букара манап*- манаптын тууган уруктарынан чыккандар, коомдо башка кыргыздарга караганда жогору турган. Манап деген аты болсо да, социалдык жактан өтө жарды карапайым болгондугунан улам “Букара- манап” деген атка ээ болушкан. Мындай каражаты жок, байлыгы жок болгон манаптар көп эле кездешкен. Алардын коомдогу орду , социалдык абалы тууралуу кыргыз фольклорунда бир катар макал лакаптар сакталып калган: “Манап-бир ат, бир камчы”, “Манап болсоң бай болбойсуң” “Манаптарды көргөнүмүн, малы түгүл ити жок” ж.б. Бул букара-манаптардын каражат деңгээлин көрсөтүп турат, бирок ага карабастан коомчулукта башкалардан караганда жогору туруп, өздөрүнүн теги менен сыймыктанышкан.

Манап институтунун пайда болушуна уруулар арасындагы чыр-чатактар да кандайдыр бир деңгээлде таасир эткен. Себеби, андай хаос мезгилинде уюштуруучулук касиетке ээ, эл арасында сөзү өткөн кадыр-барктуу адамдар гана эл башына өтө алышкан. Мындай кыйын кезеңде элдин алдыңкысы болуп калган адамдар бара-бара кыргыз аристократиясынын негизин түзө башташты. Кээ бир совет дооруна чейинки окумуштуулар кыргыздар Чынгызиддерден келбегендиктен, ак сөөк аристократиясы болбогондугу үчүн аларды “каракиргизы”- “теги карапайым элден, каратаман” деп аташкан деген гипотезаларды айтып кетишкен жана кыргыздарда аристократия жок деген тыянакка келишкен [1, 38-б.].

Бара-бара манаптар өз статусун бекемдөө үчүн өз уул-кыздарын тек гана манаптын тукумдары менен үйлөндүрө баштаган. Айрым гана учурларда карапайым букара менен куда-сөөк мамилесин курушкан. Манаптардын көбүнөсө өз статусундагы адамдар менен куда-сөөк болуусу бир гана статус бекемдөө үчүн болгон эмес. Мындай кадам менен бир канча максатка жетишкен. Биринчиден башка бир манап менен куда-сөөктүк мамиле куруу эки жактын тең

саясий туруктуулугуна жана таасирдилүүгүнө шарт түзгөн. Экинчиден каржы маселеси б.а. манаптар арасындагы калың жана сеп берүү жөрөлгөлөрүндө көбүрөөк каражат жумшалган. Мындай каражатты албетте карапайым калктан чыккан үй бүлөө бере алган эмес.

Ал эми 19-к. Орто Азия аймагы дүйнөнүн алдыңкы державалары болгон Россия, Кытай жана Улуу Британиянын кызыгуусун арттырды. Себеби, бул мезгилде дүйнөнүн артта калган аймактарын Европалык державалар баш болгон империалисттик өлкөлөр өзүнүн колонияларына айландырып алышкан. Орто Азия сыяктуу колония болбогон аймактар аз эле, дал ушул мезгилде аталган аймакка кызыгуу күчөйт. Анткени 19-к. ортосунда Америка Кошмо Штаттарында жарандык согуш орун алат. Беш жылга созулган бул жарандык согушта ошол кездеги пахта өндүрүү боюнча биринчи орунда турган АКШ өзүнүн өндүрүшүн экспорттоону токтотот. Мындай учурда дүйнөлүк рынокто пахтанын баасы кымбаттап кеткен болот. Ал эми Орто Азияда өзгөчө Фергана өрөөнүндө бул продукцияны өндүрүү үчүн эң ыңгайлуу жер экендигин алдыңкы державалар жакшы билишкен. Бул маселени экономикалык жагын түшүндүрөт.

Мындан тышкары 1861-ж. Россия падышачылыгында *крепостнойлук укук* жоюлуп, миңдеген дыйкан көчөдө үйү жок же жери жок калган. Мындай калкты басып алган аймагына көчүрүп, социалдык проблеманы чечүүнү көздөгөн. Бул түпкү элдин жерин түбөлүккө ээлеп алып, өзүнө биротоло баш ийдирүүнүн эң ишенимдүү жана ыңгайлуу жолу болчу.

Кыргызстанды дегеле бүтүндөй Орто Азияны каратып алуу, жергиликтүү калкка ар кандай салыктарды салуу падыша өкмөтүн эсепсиз көп байлыкка туйтунтмак. Ушул жана жогоруда айтылган кызыкчылыктар Россия жана Британия империяларын Орто Азияны каратып алуу саясатын тездетүүсүнө шарт түздү. Бул атаандаштык геосаясий оюнда Россия падышачылыгы ийгиликке жетип, табигый ресурска жана адам ресурсуна бай бир аймакты өзүнө каратып алды.

Каратып алган аймагында жаңы административдик башкаруу системасын киргизип, 1867-ж. Түркстан генерал-губернаторлугу негизделди. Жергиликтүү калкты башкарып келген эл арасында кадыр баркка ээ кыргыз элитасы кайрадан трансформацияланып, көпчүлүк бийлик институттары жоголду. Эми мурдагы бийлер жана манаптар болуш болуу максатында шайлоолорго катышып, жаңы бийликке кызмат кыла башташты.

Колдонулган адабияттар:

1. Валиханов Ч. Собрание сочинений в пяти томах, 2 том.- Алмата, 1985. 38-бет
2. Плоских В.М. Киргизы и Кокандское ханство.- Фрунзе, 1972, 246-бет.
3. Сапаралиев Д. Кыргыз мамлекет башкаруучуларынын эн жогорку титулдары жонундо// Кыргыз тарыхынын маселелери.-№2-Бишкек, 2006. 13-бет.

4. Солтоноев Б. Кыргыз тарыхы.-Бишкек, 2003
5. Сыдыков О. Тарих кыргыз Шадмания. Кыргыз санжырасы.-Фрунзе, 1990.
6. Усенбаев К.У. Общественно-экономические отношения в период господства Кокандского ханства.- Фрунзе, 1961.121-бет.

Рецензент: PhD Кожобеков М.